

GIÁ TRỊ NGHỆ THUẬT TRANH DÂN GIAN KIM HOÀNG VÀ Ý TƯỞNG PHỤC HỒI LÀNG NGHỀ TRUYỀN THỐNG QUA DẠY HỌC KẾT NỐI MỸ THUẬT VỚI DI SẢN

I NGUYỄN THỊ BÌNH

Email: huyhoangphoto@gmail.com

Học viên K10, LL&PPDHBM Mỹ thuật - Trường ĐHSP Nghệ thuật Trung ương

THE VALUE OF KIM HOANG FOLK PAINTING ART AND THE IDEA OF REVIVING TRADITIONAL CRAFT VILLAGES THROUGH TEACHING AND CONNECTING ART WITH HERITAGE

TÓM TẮT

ABSTRACT

Tranh dân gian là một trong những loại hình nghệ thuật đồ họa của mỹ thuật cổ truyền Việt Nam. Nét đặc trưng trong tranh dân gian được thể hiện qua đường nét, màu sắc, nội dung chủ đề mang đậm chất dân gian thể hiện rõ bản sắc văn hóa dân tộc được nhiều nhà văn hóa khoa học, họa sĩ quan tâm, tìm hiểu, nghiên cứu, khôi phục, ứng dụng, vận dụng. Đến nay, đã có không ít công trình nghiên cứu về các dòng tranh dân gian Việt Nam. Tuy nhiên, các tài liệu về tranh dân gian làng Kim Hoàng có ít công trình đề cập. Đó là khoảng trống cần khai thác, nghiên cứu và tìm hướng phục hồi trên cơ sở định hướng dạy học thông qua kết nối môn học mỹ thuật với di sản mỹ thuật truyền thống.

Từ khóa: Dân gian, Nghệ thuật, Tranh Đồ, Kết nối, Di sản, Phục hồi

Folk painting is one of the graphic art forms of Vietnamese traditional art. Features in folk paintings are expressed through lines, colors, and themes with bold folklore, clearly showing the national cultural identity, which many cultural scientists and artists, and painters are interested in and learn, study, recover, apply, manipulate. Up to now, there have been not a few studies on Vietnamese folk paintings. However, documents on folk paintings of Kim Hoang village have few works mentioned. That is a gap that needs to be exploited, researched and found a way to recover on the basis of teaching orientation by connecting art subjects with traditional art heritage.

Keywords: Folk, Art, Red painting, Connection, Heritage, Restoration

1. Giới thiệu chung về làng tranh Kim Hoàng

Kim Hoàng là một làng thuộc xã Vân Canh, huyện Hoài Đức tiếp giáp với các xã: Di Trạch, Xuân Phương, Lại Yên, An Khánh, Tây Mỗ. Như bao làng quê khác sự hình thành và phát triển của xã Vân Canh nói chung và của làng Kim Hoàng nói riêng luôn gắn với lịch sử truyền thống của dân tộc. Trải qua nhiều giai đoạn lịch sử làng Kim Hoàng từ 2 làng Kim Bảng và Hoàng Bảng hợp thành chung ngôi chùa có tên Đại Bi tự (chùa Đại Bi).

Tranh Kim Hoàng được bán trong dịp Tết, các ở chợ trong vùng như: Sầu, Giá, Sơn Đồng, Trôi, Vạng, Canh, Diễn... sức tiêu thụ khá lớn bởi tranh Kim Hoàng bình dị, mộc mạc về đề tài nội dung; hồn nhiên trong phong cách vẽ, màu sắc tươi, phù hợp với thị hiếu và ước vọng của người dân quê khi Tết đến [4, tr.29].

Từ trước năm 2015, nghề làm tranh Đồ ở Kim Hoàng

không còn. Theo ghi chép, lịch sử của làng. Năm 1915 trận hồng thủy vỡ đê Liên Mạc (huyện Từ Liêm), lũ lụt lớn ngập cả một vùng từ Đan Phượng đến tận Cầu Giấy, trận lũ lịch sử đã cuốn trôi nhiều ván in và ván in của làng gần như mất hết. Sau lũ lụt, lại đến nạn đói kém năm 1945 do chính sách cai trị áp bức bóc lột của thực dân Pháp và đặc biệt là phát xít Nhật, (một phần Việt Nam bị phát xít Nhật chiếm đóng, nguồn vật liệu là giấy làm tranh Kim Hoàng không nhập được từ Trung Quốc), đến sau Cách mạng tháng 8 năm 1945 thì tranh Kim Hoàng hoàn toàn không được sản xuất và tan gia. Đến năm Ất Mão đời Duy Tân (1915), xảy ra trận lũ lụt lớn do vỡ đê Liên Mạc (huyện Từ Liêm) làm trôi mất nhiều ván in tranh. Nghề làm tranh Kim Hoàng từ đó suy giảm, sau năm 1945 không duy trì sản xuất cho đến nay.

2. Giá trị nghệ thuật tranh dân gian Kim Hoàng

Nét của tranh Kim Hoàng được thể hiện tinh tế và thanh nhã. Dòng tranh dân gian Kim Hoàng đã thất

truyền gần một thế kỉ, bản khắc nét không còn. Nhưng qua tư liệu nghiên cứu của ông M. Durand và một số tranh lộn, tranh gà được lưu giữ và trưng bày tại bảo tàng Mĩ thuật Việt Nam đã thể hiện sự tinh xảo, thanh nhã; Nét trong tranh dân gian Kim Hoàng là một tổ hợp gồm nét và chấm tạo hình liên kết với mảng đen và nét chữ Hán – Nôm mang sự độc đáo riêng không lẫn với bất kỳ dòng tranh dân gian nào khác.

Tranh Kim Hoàng có loại con vật được tôn vinh cao cấp như “Thần kê” nên nghệ nhân xưa đã dụng công dùng nét để miêu tả vẻ đẹp, mỹ miều cao sang của chú gà. Nét được kết cấu quy củ cho các kiểu lông gà khác nhau ở cổ, cánh, đuôi, lưng, bụng... mà trên đỉnh đầu và dưới mỏ cũng được diễn tả bằng cả hệ nét cong lượn và các chấm điểm sinh động.

Bên cạnh yếu tố đường nét, bố cục cũng là một trong các yếu tố quan trọng. Trong tranh dân gian Kim Hoàng, bố cục được thể hiện sinh động, phong phú, phù hợp với nội dung đề tài, tạo cho người xem cảm giác dễ nhìn, thuận mắt. Qua nghiên cứu, tìm hiểu yếu tố bố cục tranh dân gian Kim Hoàng có thể thấy thể thức tổng thể chung tranh được vẽ ở nhiều khuôn khổ khác nhau, nội dung chủ đề chủ yếu là: tranh thờ cúng, tranh chúc tụng, tranh sinh hoạt, tranh chơi trần yếm, tranh minh họa các tích truyện... nên bố cục đa dạng theo khuôn khổ phù hợp chủ đề.

Bố cục tranh Kim Hoàng thường được miêu tả sắp xếp, hình ảnh con người, cảnh vật, đường nét, màu sắc, không gian... chủ yếu trong khuôn khổ bố cục hình chữ nhật đứng, chữ nhật nằm... Do tranh Kim Hoàng có cỡ tranh to, nhỏ đa dạng, có cỡ nhỏ tương đương khổ giấy A4 nhưng lại có cỡ to ngang và dài như A0 nên khuôn khổ bố cục rất còn có thêm các dạng khác như:

Bố cục to ngang và dài là những bức tranh mà hình tượng chính trong tranh là chữ (tranh chữ viết theo lối cách điệu chữ là dạng tranh thờ vừa để thờ vừa để trang trí), trong mỗi chữ lại được trang trí rất nhiều hoa văn hình hoa lá (đào, sen, cúc, thông) như: “Đức Lư Quang” hay “Phúc Mãn Đường”. Riêng chữ “Đức Phúc”, phía trong chữ có các nhân vật mặc trang phục quan sai, hai tay cầm một tờ giấy dài nội dung: tờ bên trái có các chữ: Nhân, Nghĩa, Lễ, Trí, Tín; tờ bên phải là chữ: Phú, Quý, Thọ, Khang, Ninh. Ví dụ: Bộ tranh Tứ mùa “Xuân Hạ Thu Đông” có khuôn khổ hình vuông nhưng toàn bộ nội dung miêu tả hình ảnh mẹ và các con đi dạo chơi, vui mời nhau uống rượu, ngâm thơ... giữa khung cảnh thiên nhiên bốn trong bố cục hình tròn. Bố cục hình chữ nhật đứng dài theo chiều dọc: bộ tranh miêu tả 4 vị tướng, hiện thân của bốn con vật gồm rồng, rắn, dê, chuột trong 12 con giáp, biểu trưng cho sự trừ tà ma, trấn trạch... hay bộ tranh đôi nghệ châu.

Bộ tranh “Thần kê” là bộ tranh tiêu biểu cho phong cách nghệ thuật tạo hình tranh Kim Hoàng từ kĩ thuật tạo ván khắc, in, cách diễn tả đường nét, màu sắc cho đến bố cục khuôn khổ được tạo ra với nhiều kích thước khác nhau. Hình ảnh chú gà trông hàng ngày báo thức gọi mặt trời lên để xua đuổi hết bóng tối, tà ma... Trong tranh dân gian, chú gà mang ý nghĩa tính hình tượng cao, thể hiện năm đức tính: văn, võ, dũng, nhân và tín... lại đẹp như Phượng hoàng. Trong tranh hình ảnh chú gà với cách tạo hình đường nét uyển chuyển mềm mại, bố cục phần chữ chính là thơ còn có cả phần bùa chú sát phía trên vị trí mỏ gà. Chữ, màu trong tranh cũng được thể hiện bố cục khác nhau.

Tranh Kim Hoàng có rất nhiều tranh sinh hoạt như: Tứ nghệ (sĩ – nông - công - thương), Hứng dừa, Du xuân đồ - Thường xuân đồ, Tiên sĩ xuất thân - Tạo sĩ hiền hời, Tứ mùa - Xuân Hạ Thu Đông, Đám cưới chuột, Diễn võ trường - Thí văn trường... hay tranh minh họa theo các tích truyện cổ: Kiều, truyện Hoa Tiên, truyện Phan Trần, Tây du Ký, Tam quốc, Bát tiên quá hải, Nhị thập tứ hiếu... Bố cục tạo hình tranh Kim Hoàng ngoài tranh chữ còn có: tranh không có chữ, tranh có chữ hay tranh lại được thêm rất nhiều chữ ở các vị trí khác nhau tạo bố cục hoàn chỉnh thuận mắt mà không làm rối bố cục tranh. Tuy nhiên, một số tranh lại kết hợp những mảng lớn, đen đậm với mảng nhỏ có chấm, nét, kiểu xếp bố cục táo bạo tạo nên nét độc đáo, độ nhân khác biệt làm cho bố cục tranh chắc, khỏe, sinh động mà không gây cảm giác thô mộc hay nặng nề.

Đặc biệt có những mảng lớn đen đậm như các con voi chiến trong tranh bộ đôi Diễn võ trường – Thí văn trường khiến bố cục có mảng đậm lớn chắc, khỏe. Điều tài tình là các nghệ nhân đã khéo léo lồng vào những đường nét to đậm là các mảng nhỏ và đi kèm với các chấm điểm đặc tả dạng khái quát hóa đầu voi, vòi voi cũng như các miếng vải gấm phủ thân, bụng voi... Nhờ vậy mà các mảng voi đen nặng trở lên sinh động hơn trong bố cục đông nhân vật và hình tượng trong bố cục dàn trải.

Trên nền giấy (đỏ, vàng, cam, hồng điều) rực rỡ như thấy không khí xuân về ngập tràn, tô điểm cho những mái nhà tranh, vách đất cửa phen liếp, nơi vùng thôn quê chiêm trũng xưa thì nền tranh màu đỏ khiến cho ngôi nhà trở lên tưng bừng, rạng rỡ, hứa hẹn nhiều điều may mắn, tốt lành cho một năm mới. Hơn 70 năm thất truyền nhưng khi có ai đó nhắc đến dòng tranh Đỏ, tranh dân gian Kim Hoàng, có lẽ dù chưa thấy nhưng qua lời kể người ta vẫn có thể mừng tượng ra được cái màu đỏ, màu cam, màu hồng điều rực rỡ. Màu đỏ của tranh Kim Hoàng đã là điểm nhấn màu sắc trong căn nhà người nông dân xứ Đoài vốn chỉ đượm màu nâu của mái tranh, tường, cột.

Phục hồi tranh Kim Hoàng thông qua dạy học kết nối mỹ thuật với di sản.

Để phục hồi hồn cốt của dòng tranh Kim Hoàng, các họa sĩ ngày nay sử dụng linh hoạt với kỹ thuật dùng màu tự nhiên kết hợp với màu hiện đại. Màu đen trong tranh Kim Hoàng trước kia được lấy từ than rơm hay than lá tre giống màu tranh Đông Hồ thì nay các nghệ nhân sử dụng thêm cả màu đen của mực tàu giống tranh Hàng Trống. Đôi khi có chỗ màu đen lại có thêm cả sắc xanh đen không hoàn toàn đen như màu nguyên chất vì các nghệ nhân đã sử dụng mực tàu hay bột than pha với nước lá chàm tạo sắc đen đặc trưng cho tranh Kim Hoàng. Riêng màu đen có thêm mực tàu thay cho màu đen ngâm chế từ than lá tre như tranh Đông Hồ. Có thể ngâm mực tàu trong nước cho thật nhuyễn, dùng chổi rơm nếp quét lên ván in. Màu đen trong tranh Kim Hoàng đôi khi chỉ đủ định hình khi in mẫu và sau đó các nghệ nhân tiếp tục in màu hoặc tô vẽ.

Qua nghiên cứu, tìm hiểu các nghệ nhân xưa sử dụng các màu từ phấn màu (kiểu như phấn thợ may) trắng, đỏ, đá son, đất phù sa nghiền, xanh lơ, lục, tím, vàng, màu chàm từ lá cây chàm... trộn keo da trâu để tô màu tranh bóng, giữ độ bền cho màu sắc trên tranh. Cách dùng màu sắc này giống với sự phối màu của dòng tranh Đông Hồ. Cách sử dụng màu sắc của tranh Kim Hoàng dựa trên sự phối màu: trắng, đen, hồng, đỏ, sẫm, tím, vàng, xanh lơ, xanh lá cây, chàm... gần với “bảng màu” của dòng tranh Đông Hồ nhưng được quy ước về các màu nóng làm chủ đạo, tạo điểm nhấn riêng của dòng tranh Đồ.

Tranh Kim Hoàng được in và vẽ trên nền giấy đỏ. Vì thế khi in nhá nét hình rồi tô màu. Trong Dự án khôi phục màu sắc tranh Kim Hoàng các họa sĩ đã thử nghiệm bảng màu tự nhiên với gạch non, đá son, thạch cao, dùng nước hoa hòe để có màu vàng.

Tùy mỗi lần pha màu lại có sắc độ tương đối khác nhau. Các màu này khi dùng phải pha keo da trâu. Khó pha nhất là màu phẩm hồng, khéo pha thì ra màu cánh sen tươi, không đúng cách thì chuyển thành màu đục. Tuy chỉ có vài màu để tạo nền hay dùng để tô, nhưng độ quyện màu lại do người sử dụng. Khi phục chế lại tranh Kim Hoàng, bên cạnh việc tìm lại kỹ thuật xưa về màu sắc, các họa sĩ còn áp dụng cả màu hiện đại vào tranh. Điều này cũng giống với tranh Hàng Trống, khiến tranh dân gian lại tiếp tục ghi nhận những dấu ấn mới mà điều quan trọng là kết nối di sản mỹ thuật với những bài học trải nghiệm cho học sinh làng Kim Hoàng để các con thêm yêu và thêm tự hào về làng nghề truyền thống.

Qua tìm hiểu thực tế, kỹ thuật dùng màu trong tranh Kim Hoàng ngày nay để tiết kiệm thời gian công sức khi tạo ra sản phẩm tranh mà màu sắc vẫn đạt được

hiệu quả mong muốn, vẫn giữ được nét riêng biệt đặc trưng của dòng tranh Kim Hoàng xưa nhưng vẫn tạo thêm dấu ấn mới thì các nghệ nhân sử dụng gần như hoàn toàn bảng pha màu từ màu hóa chất với các sắc độ khác nhau, chỉ còn màu đen dùng màu mực tàu hay từ than. Tùy thuộc vào công đoạn in, vẽ, nghệ nhân sẽ sử dụng linh hoạt màu đen từ mực nho hoặc mài nghiền chế mực từ than củi. Sự kết hợp khéo léo của tạo hình mảng màu đen với nét trắng hay trắng với nét đen trên nền đỏ tạo nên một phong cách rất riêng của tranh Kim Hoàng. Bức tranh Lợn đen “Lợn nái đen” chỉ có một mảng chu vi thân hình con lợn to đậm kết hợp đường nét uốn lượn bao quanh mảng hình con vật béo, tròn với chiếc mũi màu đỏ được tạo nên bởi nét vẽ biến tấu như một đám mây trên màu nền của tranh, khoảng trống tạo dáng hình tai lợn ở phần lưng cũng là mảng màu nền kết hợp nét vẽ xoắn ốc chứ không phải là nét xoáy âm dương giống Lợn ở tranh Đông Hồ, làm cho hình con lợn chắc chắn, nổi bật hơn trên nền giấy đỏ. Phía trước con lợn được vẽ tạo hình thêm khóm cây ráy hoặc cái máng lợn bằng nét trên màu nền của tranh càng thêm sinh động chỉ với hai màu: đen, đỏ (nền) hay trắng, đỏ (nền) bức tranh tạo nên phong cách sử dụng màu tiêu biểu, độc đáo của tranh Kim Hoàng.

Cách dùng màu hay kỹ thuật sử dụng màu sắc trong tranh Kim Hoàng phong phú, đa dạng: tranh Lợn thì chỉ dùng hai màu (màu nền và màu nét). Nhưng tranh “Thần kê” truyền thống có tranh ngũ sắc (5 màu) được treo ở bảo tàng Mỹ thuật Việt Nam. Chú gà trống không xanh đỏ dung dị mà khoác tấm áo rực rỡ với đuôi dài như đuôi chim phượng hoàng. Trong khi đó, có những bức tranh gà tương tự chỉ được in có 3 màu vàng, trắng hồng và đỏ đậm hay còn gọi là tranh đơn sắc. Đến nay, sau dự án khôi phục ngoài tranh ngũ sắc và đơn sắc, tranh được nghệ nhân biến hóa với nhiều màu sắc tùy thuộc vào ý định của người in, vẽ tranh.

Màu sắc trong tranh Kim Hoàng được kết hợp hài hòa giữa màu nền, mảng nét và sự phối hợp màu của các hình chính, phụ phù hợp. Màu sắc trong tranh không cố định do người in có thể thay đổi sắc độ khác nhau. Với sắc hồng điều, đỏ cam, đỏ son, vàng yếm... rực rỡ của nền kết hợp cách dùng màu đậm đặc, mạnh mẽ, nét bút vừa phóng khoáng khỏe khoắn vừa đơn giản khúc chiết của các mảng hình, cùng với nét viền đen, trắng mềm mại mang tính hình tượng hóa, cách điệu nhiều hơn so với dòng tranh dân gian khác, tạo nên một vẻ tươi thắm riêng của dòng tranh Đồ.

Tranh dân gian làng Kim Hoàng có màu của nền giấy được coi là điểm nhấn của sắc trong tranh. Đặc trưng của tranh Kim Hoàng là phải in lót màu trắng ở lần in đầu tiên để trung hòa giảm bớt sự ảnh hưởng màu vì nền tranh là màu đỏ. Kỹ thuật vẽ màu tranh Kim Hoàng cũng giống như tranh Đông Hồ và hàng Trống.

ARTS

Cách sử dụng màu dựa trên sự phối màu: đen, trắng, hồng, đỏ, sẫm, tím, vàng, xanh lơ, xanh lá cây, chàm... được in trên lớp màu trắng lót càng tôn thêm vẻ đẹp của các sắc màu. Màu đen trong tranh Kim Hoàng được sử dụng kết hợp màu tự nhiên và màu mực tàu, trong màu đen có cả sắc xanh (mực tàu pha với màu chàm). Màu vẽ tranh Kim Hoàng được kết hợp với màu có nguồn gốc tự nhiên và màu phẩm tạo nên sắc màu tươi sáng phong phú, đa dạng, tạo ra nét riêng biệt trong cách thể hiện.

Tìm hiểu về tranh dân gian Kim Hoàng qua hoạt động trải nghiệm thực tế tại địa phương, học sinh được trực tiếp đến cơ sở sản xuất tranh trải nghiệm tìm hiểu qua chia sẻ, thực hành đã giúp học sinh cảm nhận, ghi nhận rõ hơn về tranh Kim Hoàng và đặc biệt là nét đặc trưng trong tranh dân gian Kim Hoàng, học sinh được khắc sâu kiến thức hơn để vận dụng vào chủ đề học tập. Thông qua hoạt động trải nghiệm hình thành và phát triển các phẩm chất, năng lực giúp học sinh hiểu nắm bắt chắc nội dung, kiến thức một cách chủ động để ứng dụng thể hiện ý tưởng sáng tạo tranh Kim Hoàng trong đời sống theo cách riêng của mình. Sử dụng linh hoạt các phương pháp dạy học, tổ chức các hoạt động dạy học nhằm khai thác kiến thức trong các nhiệm vụ học tập của học sinh đảm bảo mục tiêu, yêu cầu cần đạt, lấy học sinh làm trung tâm, đổi mới giáo dục chuyên từ phương pháp dạy học truyền thống sang định hướng phát triển năng lực sáng tạo của người học với những mục tiêu là: phát huy tính tích cực, chủ động và sáng tạo, phát triển năng lực hành động, năng lực hợp tác làm việc nhóm hiệu quả.

KẾT LUẬN

Vận dụng lí luận về phương pháp dạy học và lí luận về các hoạt động giáo dục trong môn mỹ thuật THCS, tổ chức các hoạt động giáo dục trải nghiệm, vận dụng nghệ thuật tạo hình tranh dân gian Kim Hoàng vào dạy học Mỹ thuật tại trường THCS Vân Canh là góp phần từng bước phục hồi dòng tranh qua kết nối mỹ thuật với di sản của cha ông. Việc thiết kế được các bước xây dựng và tổ chức hoạt động giáo dục trải nghiệm, hoạt động dạy học phát huy tính tích cực, chủ động phát triển phẩm chất, năng lực sáng tạo của học sinh bên cạnh việc giáo dục giá trị truyền thống, văn hóa, di sản địa phương trong dạy học mỹ thuật bám sát công văn hướng dẫn của Bộ GD&ĐT, Bộ Văn hóa, Thể thao và Du lịch về “Sử dụng di sản văn hóa trong dạy học ở trường phổ thông, trung tâm giáo dục thường xuyên”.

Các hoạt động giáo dục trải nghiệm với hoạt động dạy học sáng tạo có sự liên kết liền mạch thống nhất theo nội dung phát huy giá trị của nghệ thuật tạo hình dòng tranh Đỏ, tổ chức hoạt động giáo dục trải nghiệm, tạo hình sáng tạo để nội dung giáo dục giá trị truyền thống thông qua nghệ thuật, nâng cao hứng

thú và kết quả học tập cho học sinh đáp ứng mục đích, yêu cầu đổi mới chương trình giáo dục phổ thông hiện nay.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Phan Anh (2018), *Tranh đồ làng Kim Hoàng hồi sinh trong trường học*, Báo Giáo dục Thủ đô, số 101+102, tháng 5-6/2018, Hà Nội.
2. Nguyễn Vũ Tuấn Anh (2002), *Tinh minh triết trong tranh dân gian Việt Nam*, Nxb Văn hóa Thông tin, Hà Nội.
3. Ban thường vụ huyện ủy Hoài Đức (2012), *Hoài Đức một vùng văn hóa dân gian*, Nxb Văn hóa – Thông tin.
4. Ban chấp hành Đảng bộ xã Vân Canh, Hoài Đức, Hà Nội, *Lịch sử Cách mạng của Đảng bộ xã Vân Canh (1928 – 2010)*, Nxb Hà Nội, 2010.
5. Bộ Giáo dục và Đào tạo (2018), *Âm nhạc và Mỹ thuật 6*, Nxb Giáo dục Việt Nam.
6. Bộ Giáo dục và Đào tạo (2018), *Chương trình giáo dục phổ thông môn Mỹ thuật*, Hà Nội.
7. Bộ Giáo dục và Đào tạo (2020), *Sử dụng phương pháp dạy học và giáo dục phát triển phẩm chất, năng lực HS THCS môn Mỹ thuật*, Trường ĐHSP Hà Nội - TP Hồ Chí Minh - Chương trình Etep, Thành phố Hồ Chí Minh.
8. Bộ Giáo dục và Đào tạo (2020), *Kiểm tra đánh giá HS THCS theo hướng phát triển phẩm chất, năng lực môn Mỹ thuật*, Trường ĐHSP Hà Nội - Chương trình Etep, Hà Nội.
9. Bộ Giáo dục và Đào tạo (2021), *Xây dựng kế hoạch dạy học và giáo dục theo hướng phát triển phẩm chất, năng lực HS THCS môn Mỹ thuật*, Trường ĐHSP Hà Nội - Đại học Đà Nẵng - Chương trình Etep, Đà Nẵng.
10. Đặng Quốc Bảo, Nguyễn Đắc Hưng (2004), *Giáo dục Việt Nam hướng tới tương lai vấn đề và giải pháp*, Nxb Chính trị Quốc gia, Hà Nội.